

познание, целью — недоступная Истина. В картине мира романа сакрально отмеченными предстают образы открытого пространства, простора и прежде всего дали — той части видимой сферы, где «горизонталь» переходит в «вертикаль», где осуществляется связь Неба и Земли, где есть возможность для движения — развития.

Характер будущего пути Арсеньева помогают понять также пространственные образы, создающие картину сложного, трудного, запутанного движения, рисующие ситуации распутия, выбора пути: сплетение улиц, больших и малых дорог, перелески, перекрёстки, а также их редуцированные варианты: железные дороги, площади, вокзалы: «Помню, что ехали мы целую вечность, что полям, каким-то лощинам, проселкам, перекресткам не было счёта...перекресток двух аллей и на нём великолепный столетний клен, который раскинулся и сквозит на ярком и влажном утреннем небе своей огромной раскрытой вершиной... проехали длинную и широкую улицу, уже показавшуюся мне бедной по сравнению с той, где была наша гостиница и церковь Михаи-

ла Архангела, проехали какую-то обширную площадь, и перед нами опять открылся вдали знакомый мир» [1:5].

Отличительной особенностью движения Арсеньева является пересечение «границ» семантических полей, границ между различными формами существования и прохождение так называемых «пороговых» ситуаций. Характер движения Арсеньева на пути передают, наряду с выше названными образами неба, храма, дороги, звезды, дали, простора, такие пространственные образы, как бездна, склеп, ждущая могила, гроб, ворота, окно, море, царские врата в храме, дом, а также существенные трансформации хронотопа неба.

Очевидно, что в формировании личностного мифа И.Бунинным мифологеме Пути отводилась главенствующая роль — как колыбели человеческого рода, его духовной родины, обладающей мощной центрирующей энергией и вследствие этого занимающей важнейшее место в иерархии космического всеединства.

Литература

1. Бунин И. Жизнь Арсеньева. — М.: 2011.
2. Волков А. Проза Ивана Бунина. / А.Волков. -М.: Московский рабочий, 1969.
3. Долгополов Л.К. О некоторых особенностях реализма позднего Бунина. (опыт комментария к рассказу «Чистый понедельник»). // Рус. лит. 1973. № 2.
4. Климова Г.П. Художественный мир И.А.Бунина. — М.: 1991.
5. Котляр Л. Художественная проза Бунина 1917-1953 годов. - М.: 1967.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — М.: «Искусство», 1970.
7. Пращерук Н.В. Художественный мир прозы И.А.Бунина: язык пространства. Екатеринбург: МУМЦ «РО»: НОУ «Фонд «Созидание», 1999.
8. Шарыпина Т. Проблемы мифологизации в зарубежной литературе XIX-XX вв. - Нижний Новгород: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада И.Буниннинг «Арсеньев ҳаёти» романидаги мифологема масаласининг ифодаланиш йўллари ва воқеалари таҳлил қилинади. Муаллифлар бадий макон ва асосий образларга этибор қаратади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется мифологема Путь и способы её выражения в романе Ивана Бунина "Жизнь Арсеньева". Авторы рассматривают художественное пространство романа и основные временные образы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the mythologeme «Way» and ways of its expression in the novel "The Life of Arseniev" by Ivan Bunin. The authors study the artistic space of the novel and the main characters.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИНЕ ТИЙКАР БОЛҒАН СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР ХӘМ ОНЫҢ СЫРТ ЕЛ АЛЫМЛАРЫ ТӘРЕПИНЕН ҮЙРЕНИЛИҢИ МӘСЕЛӘЛЕРИ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше излениўши

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: генезис, типология, «Шариёр» достони: олтин, кумуш хайдарли боланинг туғилиш мотиви, «Шариёр» ва «Мунглик Зорлик», «Шариёр» ва «Салтан падшоҳ ҳақидаги эртак», «Едиге» достони нурдан, қуёшдан ёки кабутар (қуш) қиёфасидаги паридан (сув парисидан) илохий туғилиш мотиви, «Қирик қиз» достони: аёллар подшоҳлиги ёки матриархат давридаги хотин-қизларнинг устунлиги мотиви, Ш.Валиханов, В.М.Жирмунский, Ш.Маржани, И.В.Толмачёв, С.Ошеров, Е.М.Мелетинский, С.Қасқабасов, И.А.Беляев, Н.Карзин ва ҳ.к. чет эл олимларининг қиёсий — типологик тадқиқотлари.

Ключевые слова: генезис, типология, дастан «Шарияр»: мотиврождения ребёнка с золотым и серебряным айдаром, «Шарияр» и «Мунлык-Зарлык», «Шарияр» и «Сказка о царе Салтане», дастан «Едиге», мотивы божественного рождения от лучей, солнца, птицы (голубя) и русалки, дастан «Сорок девушек», мотивы господства женщин и девушек в период матриархата, сопоставительно-типологические исследования зарубежных учёных Ш.Валиханова, В.М.Жирмунского, Ш.Маржани, И.В.Толмачёва, С.Ошерова, Е.М.Мелетинского, С.Қасқабасова, И.А.Беляева, Н.Карзина и других.

Key words: genesis, typology, epos «Sharyar», motive of the child's birth with gold and silver hair (aidar) «Sharyar» and «Munlik Zarlik», «Sharyar» and «A fairytale about the tsar Saltan, epos «Edige»: motive of godlike birth from rays, the sun, a bird (dove) and a water nymple: an epos «Kirk kiz», motives of women's domination at the matriarchy period:

comparative-typological research works of foreign scholars Sh.Valikhanov, V.M.Jirmunskiy, Sh.Marjani, I.V.Tolmachev, S.Oshrov, E.M.Meletinskiy, S.Kaskabasov, I.A.Belyaev, N.Karazin and others.

Қарақалпақ халық дәстанларының генезисине, ямаса оларда геүделендірілген қахарманлар образының генеологиялық мотивлерине сер салып қарасақ, хәр қыйлы мифлик сыйқырлы хәдийсели сюжетлерди, ямаса күннен, нурдан тууылыұларға байланысly қызықly хәдийселерди, улыұма адамның илэхий жаратылыұына байланысly толып атырған сюжетлик мотивлерди көриұимизге болады. Мысалы, белгили әдебиятшы Қ.Камаловтың көрсетиұинше, көпшилик қарақалпақ халық дәстанлары Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дөретиұшилик дәстүриниң шәртлерине (принциплерине) сай әйемнен киятырған тайын ертеклик хәм легендалық сюжетлер тийкарында келип шыққан. Атап айтсақ, «Қырық қыз» дәстанын бир қатар фольклоршылар менен әдебиетшылар, тарийхшылар сак-массагетлер дәуиринде дөреген «Хаяллар патшалығы» ертеги тийкарында келип шыққан, деген пикирди усыныұға хәрекет етсе, С.Бахадырова бул мәселеге өзинше жантасып, дастаның сюжетлик мазмунында «Гүлайым» ертегиниң тийкаргы өзек болғанлығын айтады. М.К.Нурмухамедов бундай кубылыслардың Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, «Шәрьяр» дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала хаққындағы ертек пенен байланыстырады [8:27].

Рус фольклортаныұшылары бундай ортақ сюжетлик мотивлерди «странствующие сюжеты», «блуждающие сюжеты», «миграция сюжетов» усаған терминлер менен түсиндиргиси келеди. Қарақалпақ фольклоршы алымлары бул атама-түсиниклерди өзлеринше өзлестирип, «сюжетлердиң саяхаты», «сюжетлердиң көшип-қоныұы», «гезенде сюжетлер» деген атамалар менен атап жүр.

Жоқарыда келтирилген қарақалпақша түсиниксиз хәм гүңгирт атама-түсиниклердиң хәммесин жыйнастырғанда, «аұыспалы сюжетлер» деген мәнис келип шығады.

«Аұыспалы сюжетлер» деген түсиник-атаманы биринши мәрте илимий айланысқа салған түрkitаныұ илиминиң жетик маманы В.М.Жирмунский болды [2:33].

В.М.Жирмунский бақлаұлары бойынша хәр қандай фольклорлық сюжетлер, соның ишинде ертеклик мотивлер ири сүйекли эпослық шығармаларға яғный дәстан-эпопеялардағы мотивлерге қарағанда халықтан халыққа елден елге тез аұысыұ уқыбына ийе.

Инсаният жәмийети қәдим заманлардан баслап мудады өз ара қатнасыұ жағдайында жасап киятыр. Саұдагерлер, хәр қыйлы кәтқудалар (миссионерлер), елшилер адамзат бинә болғалы берли еллер менен еллердиң арасында қурдай қатнап турған. Буны биз тарийхтан жақсы билемиз.

Миссионер-кәтқудалар, саұдагерлер, елшилер өзлерине бурын бийтаныс елдиң, халықтың арасында жүрип, олардың жасаұ шараяты, турмысы, үрип-әдети, салт-дәстүри, мәдений раұажланыұының дәрежеси менен қызыққан. Тили, әдебияты, жазба, аұызеки поэтикалық дөретиұшилиги менен танысқан. Өзлери де илимий-билимий дәрежелериниң шама-шарқына қарай оларға өз халқының дүрдана мийрасларының ең қызықly көринислеринен айтып берип отырған.

Нәтийжеде ертеклер, әпиұайы аңызлар, ири эпослық шығармалар елден-елге, жерден-жерге аұысып араласып келген. Олар сол елдиң жыраұлары, бақсылары, баска да атқарыұшылары (сказители) тәрепинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип жырланған. Жуұмағында ири сүйекли дәстанларды айтпағанның өзинде, киши көлемдеги эпикалық дөретпелер болған ертеклердиң, әпсана-аңызлардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан. Мине, В.М.Жирмунский тәрепинен бундай кубылыслардың бир халық мәдениытына келип кириұин «аұыспалы сюжетлер» деп атаұының мәниси усында.

1905-жылы Хатанға экспедициясына басшылық еткен И.П.Талмачев эвенкилердиң рус фольклорлық шығармаларына болған ықласын былайынша баянлайды: «Бул атасы басқалардың (инородцы) бизиң ертеклеримизди қандай ләззетлениұ менен тыңлағанын биз өз көзимиз бенен көрдик. Мен Данила айтқан ертеклердиң есесине оған Илья Муромецтиң қахарманлықлары хаққында сөйлеп бердим. Сондағы оның қуұанышын ядымнан шығара алмайман. Даниланың «Балықшы хәм балық» хаққындағы ертекти еситкендеги тебиренген хәрекетин нәрсе умытпайман... Мүмкин ендигиден былай Даниланың ақлықлары булардың хәммесин қосық қылып айтып жүретуғын шығар? Олардың қазақлардан, рус саұдагерлеринен еситкен ертеклери атасынан баласына көше бермес пе екен?»

Хәр қандай дәстан тутас эпикалық шығарма сыпатында бирден бинә болған емес. Дәслепп айырым көринислери, бөлимлери дөретилген. Соңынан ала олар өзлериниң көркемлик қунына қарай өз-ара бириктирилип, дәстан-поэмаларға айландырылған. Дәслеппи ұақытта жыршылар өзлериниң нәзери түскен қахарманның халық ядында қалған хәрекетлерин болажақ эпослық шығарманың бир тараұы сыпатында жаратады. Соңынан кейин арадан ұақыттың өтиұи менен тыңлаұшылардың талапларына ылайықланып ол кем-кем толықтырылып барылады. Оған халық арасындағы ертеклик әпсаналар, аңызлар хәр қыйлы аұызша әңгимелер-гүрриңлер қосылады. Сөйтип бара-бара үлкен поэмалар, эпопея-дәстанлар пайда болады. Бундай әндиийше дүнья жүзи халықлары эпосларының дөрелиұ барысында басып өтилетуғын жол.

Илимпаз С.Ошеров Гомердиң «Одиссея» эпосына жазған алғы сөзинде былай дейди: «әдилердиң (жыршылардың) рапсодия-жырлары көлеми жағынан онша үлкен емес еди. Ол жырлардың хәр қайсысы бир мифлик көриниске бағышланған болса керек. Бул жырлар бир ұақыяның ямаса бир қахарманның этирапына кем-кем жыйналып, дүркинлерге айланады. Усы дүркинлерден эпослық поэмалар, эпопеялар дөрейди».

Әлбетте, бөлек-бөлек дүркинлерди жүйин билдирмей көркемлик жақтан бириктириұ жыршылардың талантына, дүнья танымының дәрежесине байланысly. Мәселен, қарақалпақ халқының дүрдана дөретпелериниң бири «Шәрияр» дәстанын алып қарайық. Онда қанатлы қыял менен (фантастика) әпсанаұый ұақыялар (мифлер) менен ертеклерди тигисин билдирмей байланыстырыұдың әжайып үлгиси бар. Атап айтсақ, «Шәрияр» дәстаны дүнья жүзи халықлары арасында бурыннан бар ертеклерди, әпсаналарды, қыяллы, қанатлы әңгимелерди еске түсиреди. Олар бизиң уллы дәстанымыз бенен мазмунлас, тамырлас,

хәм хақықый аўыспалы сюжетлердің галериясы сыпатында көзге тасланады. Буны биз дәстанды оқып баслағанда-ақ сезе баслаймыз.

«Шәрияр» дәстанының композициясы, мазмұны «Муңлық-Зарлық» дәстанына оғада жақын: «Он сан ноғай елинде Шанжар хан деген 60 қатын алса да, перзент көрмейди. Жасы алпысқа келгенде, перзент тилеп әулиелерди аралап кетеди. Ұйықлағанда оның түсине Қызыр Ильяс пир енип, оның бір улы, бір қызлы болатуғынын аян етеди. Сөйтип патша тахтына қайтадан минип, елден қыз таңлайды хәм гедей Жаўдыр деген ғаррының Қаншайым атлы қызына үйленеди. Қаншайым көз жаратуғын ўақытта, Шанжар хан Шөгірлик таўында шикәрда жүреди. Патшаның алпыс қатыны жаманлық ислеп, мәстан кемпирдің дем салыўы менен есинен танған Қаншайымның койнына балалардың орнына еки күшик салады хәм ул менен қызды Қазар дәрйясына таслатады. Бірақ, қырық шилтер ғайып еренлер балаларды суўға түсирмей, Шөгірли таўындағы бір үнгирге апарып қояды. Оларды кийик емизеди. Алпыс қатын патшаға Қаншайымның күшик туўғанын хабарлайды. Қәхәрленген патша Қаншайымды дарға асып өлтириўди буйырады. Дардың арқанын қырық шилтер ғайып еренлер кесип, Қаншайым өлмей қалады. Буннан кейин ол жети қат атаўға апарып тасланады.

Айырым өзгешеликлерине қарамай «Шәрияр» хәм «Муңлық-Зарлық» дәстанларының түп-тийкарының бир дәректен шыққанын байқаўға болады. Халық жыраўлары бул дәстанларды жырлағанда, миллий айырмашылықтарды усталық пенен көре билген хәм шеберлик пенен сүўретлеген.

Халық ертеклериниң, дәстанларының эпсаналарының хәм қыяллы қанатлы гүрриндериниң (фантастикасының) бир-бирине тамырлас, уксас, идеялық бағдар бирлигин айтқанымызда, биз А.С.Пушкинниң ертеклеринен атлап өте алмаймыз. Әсиресе, уллы шайырдың «Салтан патша хәққында ертек» шығармасының бизиң «Шәрияр» дәстанымыз бенен хайран қаларлық уксаслығын атаў оғада орынлы. Дәстанды оқып баслағанда-ақ А.С.Пушкинниң ертеги ериксиз еске түсе береді: Үш қыз әйнек алдында, кесте тигип отырып, әрманларын айтысады. Үлкени патшаның хаялы болса, пүткіл дүньяға той беретуғынын, ортаншысы егер патшаның хаялы болағойса, дүнья жүзине жететуғын шыт тоқып беретуғынын, ал генже қыз «күдиретли күшли патшаға хаял болсам, оған батыр ул туўып бермен» деп айтады. Буны пақсаның артында турған Салтан патша еситеди хәм қызлардың кишкенесине үйлениўди, ал қалған екеўин аўқат писириўши хәм шыт тоқыўшы етип алыўды ойлайды.

А.С.Пушкин ертегиниң басы хәм ақыры «Шәрияр» дәстаны менен көп уксаслықтарға ийе. Шәрияр да, Гвидон да өз ата-аналарын сағынады. Мәстан кемпир биймәлим бир қаланы Шәриярға тап Бабарихадай болып мактайды. Сыйқырлы Тахтазарин қаласындағы жайлардың дийўаллары алтыннан, гүмистен хәм мәрмерден, Гвидонның қаласының алтын гүмбезли ширкеўлери, хрусталь сарайы, алтын жаңғақ шаққан тийин бир-бирине уксас. Тахтазарин қаласының ийеси Жұлдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Аққу малыйканың ийеси Жұлдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Ақ қу малыйканың маңлайында жұлдыз жанады. Шәрияр менен Әнжамниң гүмис айдары менен Ақ қу

малыйканың шашының астындағы толған айдың онша айырмашылығы жоқ.

Уллы шайыр «Салтан патша хәққындағы ертеги»н жазғанда, сөзсиз «аўыспалы сюжетлерди» пайдаланған хәм халық арасында бурыннан кеңнен мәлим болған аңызларға өзиниң ойдан шығарған қыяллы фантазиясын қосқан. Бул хәмме жазыўшыға тән. Әлле қандай бир қызықлы әңгимеден тәсирленип, оны өзлестириў дәретиўши адам ушын айып емес. Н.Г.Чернышевский «Салтан патша хәққында ертеги»н қайта исленген ертектер қатарына жатқызады хәм басқа ертектер тийкарында жазылған ертек деп атайды.

«Шәрияр» дәстаны менен туўысқан халықлар ертектери дәстанларының уксаслықтары, сюжетлик бағдарларының бирлиги олардың хәммесиниң түп-тийкарының бир екенлигин көрсетеди. Соңын ала жыраўлар, айтыўшылар тәрәпинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип раўажландырылған. Сонлықтан олардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан.

Дәстан дәретиўдеги әхмийетли хызмет атқарған бундай аўыспалы сюжетлерди «Едиге» дәстанындағы бас қахарманның иләхий туўылыў мотивинен де көриўимизге болады.

Дәстан мазмұнына сер салып қарасақ, оның басланьўдан-ақ мифлик-ертеклик сыпат ийелейтуғынын көремиз. Қарақалпақша сыңарда Едиге кептер кебиндеги перилердің туўылса, қазақша сыңарда суў асты патшасының қызы-суў периден туўылады. Ноғайша сыңарда Едигениң анасы албаслының қызы, деп бериледи. Бул сыңардың барлығында да қус кебин таслап, адам келбетинде жүрген бул мақлұқлар өзлериниң ерине қойған шәртлериниң бузылыўына байланысly қайтадан қус кебине енип, ерине екеўи арасындағы жубайлық турмыстың тамам болғанлығын, араларында бир перзент пайда болғанлығын, оны қайсы жерден таўып алатуғынлығын айтып ушып кетеди.

Е.М.Мелетинскийдің көрсетиўинше, қандай да бир заттың оның пайда болыўы менен байланыстырыў, яғный заттың жаратылысын түсиндириў, оның қалай пайда болғанын гүрриң етиў, айналаны қоршаған дүньяны сыпатлаў-мифтиң тийкаргы белгилеринен есапланылған [6:172]. Ал, қахарманлық дәстанларда болса қахарманның келип шығыў тарийхына, тарийхый генеологиялық шежиресине (туўылыўына, батыр болып ер жетиўине шолыў (экскурс) жасап болып, негизги ўақыяға өтиў бурыннан қиятырған дәстүрли жол еди.

Екиншиден, бул дәўирлерде ири-ири тарийхый тулғалардың басып өткен өмир жолы әпиўайылықтан тарийхлыққа, тарийхлықтан аңызға, аңыздан мифке, мифтен ертекке жийи-жийи айланып кетип отырап еди.

Хақықатында да, «Едиге» дәстанындағы бундай генеологиялық миф элементлериниң берилиўинде тарийхый тулғалар хәққындағы мифлик элементлерге ийе аңыз - эпсаналар, рәўиятлар, ертектер мәлим дәрежеде идеялық дәректер болып хызмет етти. Тарийхый тулғалар хәққындағы мифлик рәўиятлардың, аңыз - әңгимелердің, эпсаналардың, ертектердің карақалпақ халқының руўхый өмирине өз мүлкіндей синисип кеткени соншелли, «Едиге» дәстанында Мұхаммед – пайғамбар, Шыңғыс хан хәққындағы мифлик мазмұнлар Едиге хәм оның ата-бабасына байланысly жанаша мотивлениўде қайталанып турады. Мысалы, Едигениң бабасы - Баба Туклестиң ноғайша, қазақша сыңарларда нурдан, әлле

қандай сыйқырдан пайда болыуы, Баба Туклестин барлық сыңарларда дәрәя, көлди жағалап жүрген ярым жалаңаш кәраматлы адам болыуы мотивлери Едиге генеалогиясын жоқарыда келтирилген Мухаммед пайғамбар яки Шыңғысхан генеалогиясындағы кәраматтылыққа апарып ушластыруға умтылыушылық бағытының жарқын көринислери болып табылады. Демек, дәстандағы Едиге хакқындағы генеалогиялық мифлик мотивлер тарихый тулғалар хакқында миф дәретиу дәстүриниң заңды жалғасы сыпатында келип шыққан.

Деген менен, дәстандағы бул генеалогиялық миф элементлериниң берилиуин сол дәстүдиң мақсетсиз көширилиуи, деп баҳаламауымыз керек. Жыраулар Едиге хакқындағы бул генеалогиялық миф элементлерин дәстан қурылысына ендиргенде, әлбетте, өз алдыларына белгилі бир мақсет те қойған. Бул арқалы олар, бир жағынан, Едигени улығылап көрсетиуді нәзерде тутқан болса, екінші жағынан, дәстан мазмунын халыққа тәсиршең, көркем етип жеткеріу жолларын да ойлаған. Олар дәстан мазмунын халыққа қызықлы етип жеткеріудің бирден-бир жолы-жаңа мазмунды халықтың рухый турмысына сиңисип кеткен бурыннан бар ески формаларға араластырып беріу, деп билген. Буны биз жыраулардың композиция қуруы шеберлиги деп те баҳалауымыз керек.

Екінші жағынан, жыраулар мифлик генеалогияны бергенде, айырым деталларға мәлим дәрежеде идеялық мәни қызметлерин де жүклеген. Мысал ушын Едигениң кептер, алтын шашлы суу пери, ақ куу, албаслы кебиндеги пери-қызлардан тууылыуы деталын алып қарайық.

Бул мифлик детальдың миф сыпатында келип шығыу тәбиятына сер салып қарасақ, бунда ең ески архаикалық миф элементлериниң әдеуір жетилискен түрин көреміз. Ески мифлик сананың жетилискен түри бойынша «аңнан, кустан өзгеше екенін билген адам енди соның себебин излестире баслаған. Сөйтип, ол өзи туұралы, аңлар менен куслар туұралы мифлер туұғызған. Бул гездеги миф бурынғы из бенен, яғный ески инаным-түсиниклерден пайдаланған халда жасалған. Бирақ, бул ўақыттағы миф түсиндирмели сыпатта болған» [5:66].

В.И.Ереминаның керсетіуінше, мифлик сана тәбийғый хәм рухый дүньяның бирлиги менен анықланады, сол ушын да оның тийкарын бирлик нызамы қурайды. Мифлик сана өзиниң рауажланыу барысында еки басқышты басып өтеди: оның биринши басқышында тәбийғыйлық пенен рухыйлықтың бирлиги-баслы сыпатлы белги болса, екінші басқыш-тәбияттан адамзат дүньясының ажыралып шығыуына байланыслы бул бирлик нызамының бузылыуы менен характерленип турады.

Мифлик сананың дәслепки басқышында адамлар менен хайуанатлар дүньясы арасына мәлим бир шегара қойу артықмаш есапланады. Мифлик сананың бул басқышында қахарманның (адамның) зооантропоморфлық келбетине айрықша әхмийет бериледи. Бундай халат әсиресе тотемлик мифлерге характерли болады [3:6-9].

«Едиге» дәстанындағы Едигениң шығысын аң - қусларға байланыстыратуғын Едигениң қус кебиндеги пери қызлардан тууылыуы, Баба Түкпи Шашлы Азидиң денесин түк қаппап кеткен ярым жалаңаш адам болыуы, Едигениң тууылған ўақытта ийттиң

сүти менен ауызланыуы сыяқлы мифлик детальлар, мине, усы зооантропоморфлық, яғный тотемлик мифлердиң көриниси болып табылалы.

Енди Едигениң қус кебиндеги пери-қызлардан тууылыуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалық басқышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Қарақалпақлар арасында кептерге сыйыныу дәстүри бар екенлиги хакқында көркем әдебиятта да, илимде де хеш гәп етилмейди. Бирақ, дәстанда Едиге кептерден емес, кептер кебиндеги пери-қыздан тууылады. Бул, демек, ески мифлик сана өзиниң рауажланыу басқышында матриархатлық дәуір элементлерин де мәлим дәрежеде өз бойына сиңирген деген сөз. Матриархатлық дәуір дәстүрлери бойынша қарақалпақлардың әйемги ата-бабалары есапланған гейпара руу-қәуимлер хаял-қызларды өзлериниң жаратыушылары иләхий кәрамат күш деп билип, оларды уран тутқан.

Дәстанның қазақша сыңарында Едигениң суу асты патшалығында жасаушы алтын шашлы периден тууылыуы-бул миф, ол қарақалпақ - қазақ халқы арасында таза халында тарап жүрген суу периси хакқындағы бир тутас мифлик ўақия. Бирақ, еки сыңарда да бул мифлик сана (мейли, ол элемент халында гезлессин, мейли, ол бир тутас таза халында ушырассын) өзлериниң шығыу тегин аң-қусларға апарып ушластыратуғын тотемизмнің айқын көриниси болып дәстан қурылысына енген.

Бул мәселеде қарақалпақша ноғайша сыңардың тутқан орны, бағыты басқа сыңарларға қарағанда бир қанша айқынырақ. Себеби, бул сыңарлар Едигениң ата-бабаларын ақ куулардан тарқалған деп көрсетиу бағыты орын алған.

М.К.Нурмухамедов ақ куулардың түрк-манғол халықларында тотемлик қәсийет ийелегенлиги хакқында қызықлы мысаллар келтиреди [8:27-28]. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқуртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлериниң ата-бабалары деп есаплаған.

Ш.Маржанидиң Х әсир араб алымы Ибн Фадланнан келтирген мағлыұматларына қарағанда, башқуртларда Х әсир гезлеринде де жыланға, тырнаға, балыққа табыныушылық салты байқалған. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқуртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлериниң ата-бабалары деп есаплаған.

Ибн Фадлан башқуртлардың тырнаға табыныу себебин былайынша түсиндиреди: Ерте дәуірлерде башқуртлар душпанлар менен сауаш жүргизгенде, қарсы тәрәп буларды жеңип, қашыуға мәжбүр еткен. Сол ўақытта қашқынлардың излеринен бир тырна тыррыулап шақырған. Буны еситкен башқуртлар кейнине қайтып, душпанлары үстинен жеңиске ерисиуге мүнәсип болған. Мине, сол ўақыттан баслап олар «Қудайымыз душпанымызды қашырды» деп тырнаға табына баслаған [7:93].

Қуслардың тотем болыуы түрк халықларына ортақ қубылыс болса да, В.М.Жирмунский «Едиге» дәстанындағы (ноғайша сыңардағы) ақ кууларға байланыслы мифти генеалогиялық жактан негедур монғол мифлери менен жақынластырады. Оның Потаниннен келтирген мағлыұматларына қарағанда, Монғолиядағы Балаған аймағында жасаушы хангин деп аталатуғын бурят қәуимлериниң келип шығыу тегин ақ кууға байланыстырады. Хангин қәуимлериниң ақ кууға байланыслы бул мифлик

шежиреси «Едиге» дәстанындағы Едигениң бабасы Қутлы қыяның ақ куудан тууылыу шежиреси менен бир мазмунда түйиседи [2:382].

Бир қатар идимпазлар ақ куу хакқындағы тотемлик мифлерди бурятлар түркий тиллес халықлардан өзлестирип алған, деген пикирлерди айтады. Енди Едигениң қус кебиндеги пери-қызлардан тууылыуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалық басқышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Биз тарийхый тулғалардың мифлик тарийхына байланысly Шыңғыс ханның арғы атасы Боданчардың нурдан пайда болғанын, оның дәрjя, көлди жағалап жүрген, аң аўлап, балық услап күн кеширген «жарым ес» (ярым жабайы) адам болғанылығы хакқындағы мифлик сюжетти жақсы билемиз. Боданчар өзиниң бул сыпатлары менен дәстанның барлық сыңарларындағы кәрәматлы (қазақша сыңардағы көз нурынан, ноғайша сыңардағы қандайда бир иләхий күштен пайда болған) Баба Түкли Шашлы Азизди еслетеди. Едигениң бабасына байланысly бул мифлик детал қарақалпақлар арасындағы Шыңғыс шежиресине байланысly тарқалған мифлик сюжеттиң «Едиге» дәстанындағы жаңа көриниси болса керек. Биз бул жерде бул мифлик сюжеттиң тарийхый тулғалар хакқында мифлик генеология дәретиу дәстүрине байланысly дәстанға енгизилип отырғанын және бир мәртебе айтыу менен бирге, бул мифлик деталдың отқа табыныу дәстүрлерине байланысly дәстан қурылысына кирип отырғанын да атап өтиуге тийислимиз. Себеби, нурға, қуяшқа, отқа табыныу, оны куда деп иләхийлестирiu-отқа табыныу дининиң басly шәртлери болған. Отқа табыныу болса Орта Азияда Монғол шабылыуына дейин-ақ тарқалған ең ески динлердиң бири. Ол (заростризм) ең дәслеп, бизиң эрамызға дейинги VI әсирден V әсирге өтетуғын дәуирде, яғный Дарий I диң патшалық салтанаты ўақтында Персияда тарқала баслағанын, оннан арабларға өткенин есапқа алатуғын болсақ, жоқарыдағыдай иләхийдан хәмлели болыу хакқындағы мифлик сюжетлердиң араб-парсы, түрк-монғол халықлары арасында бир дәректен тарқалған дәстүрли көшпели сюжет болғанына исеним хасыл қылыуға болады.

Бул иләхий тууылыу хакқындағы мифлик сюжеттиң Шығыс халықларының фольклорындағы тематикалық бирлигин, оның отқа табыныушылық салтына мәлим дәрежеде қатнасы бар екенлигин М.К.Нурмухамедов та батыс-шығыс фольклоры менен әдебиятындағы көшпели сюжетлер мысалында айрықша атап өтеди [8:28].

Отқа, Қуяшқа сыйыныу, тотем қылыу дәстүриниң түркий тиллес халықлары арасында тарқалғанылығын «Қорқыт ата» жырлары менен «Оғузнама»дағы мифлик деталлар дәлиллеп турады. Мысалы, «Қорқыт ата» жырының «Игдир» деген бөлиминиң жыр етиуине қарағанда, түркменлердиң «Игдир» деген рууы пери-қыздан тууылған әуладлар болған [1:183].

Бундай қусларға тотемлик сыпат берiu дәстүриниң көриниси «Гөрүғлы» дәстанында да сақланып қалғанылығын көремиз. Мысалы, Гөрүғлы биринши рет үйленгенде, пери қызына үйленеди [4:40]. Ал, «Оғузнама»да жыр етилиуи бойынша

Оғузданның үш үлкен улы Күн, Ай, Жулдыз оның аспан периси менен болған некесинен тууылған [4:41].

Сырттан қарағанда, биз атын атап, талқылап өткен жоқарыдағы мифлик деталлардың айырымларында мақсетли қубылыу қубылысы бардай сезиледи. Мысалы, Баба Түкли Шашлы Азиз бенен пери арасындағы шәрттиң бузылыуы менен, хаял келбетиндеги пери қайтадан қус кебине кирип, ерин таслап ушып кетеди.

Бул қубылыс жоқарыда аты аталған басқа мифлик деталларда айтарлықтай көринис таппайды. Көрип отырғанымыздай, ол деталларда мақсетли қубылыудан гөри адам менен тәбиятты бир деп санайтуғын, қахарманды аң, қус, адам келбетинде де көре берiuге болатуғын әпиуайы қубылыу күшли бағыт ийелейди. Сонлықтан дәстандағы пери-халлдың шәрт бузылғаннан кейин, қайтадан қус кебине енип кетиу деталы мифлик сананың раўажланған екнши басқышына тән қубылыс десек те, оның тийкарында мифлик сананың дәслепки басқышына тән тотемлик, этиологиялық мифлер жатады.

Дәстанда мифлик сананың, екнши басқышына тән мифлик деталларды да ушыратыуымыз мүмкин. С.Қасқабасовтың көрсетиуинше, мифлик сананың екнши басқышындағы мифлерде мақсетли қубылыу қубылысы сезилерлик дәрежеде болады. Мифлик сананың бул басқышында «адам өзиниң тәбияттан бөлек екенин биледи хәм өзиниң жәниўарға айланыуын бурынғыдай заңлы қубылыс деп қабыллайды. Адамның хайўанға, тағы басқа бир нәрсеге айланыуы қандайда бир себеп пенен байланыстырылады [5:76].

Адамның басқа нәрсеге айланыуына, яки бахытсыз хәдийсеге жолығыуында-гүналылық басly себеплердиң бири болады. Гүналы адам жазаланғаннан кейин аңға, қусқа айланады, яки бир бахытсыз хәдийсеге ушырайды.

Көпшилик жағдайда бул жаза адамлардың ески магиялық исеними - сөздиң күши, сыйқыры менен әмелге асырылады.

«Едиге» дәстанының башқуртша сыңарындағы Едигениң Сатмыр ханға (Сатемир, Шах Темир, Әмир Темирдиң басқуртша аталыуы - А.К.) атланыуын сүүретлейтуғын жол сапары хакқындағы мифлик мотив бар. Мине, усы мифлик мотивтен архаикалық мифтиң барлық басқышларының синтезлескен көринисин айқын көriuимиз мүмкин. Бул сыңардағы маргия шөп жеген аттың куйрығы қылының адамға, аңға-қусқа зибан жан бергендей кәрәматқа ийе болыуы, саўысқан қустың адамдай болып сөйлеулері архаикалық мифтиң дәслепки «заңлы қубылыу» басқышына тән мифлик деталлар болса, Баба Тукластин ашыуы, ғарғыс пенен қудық басындағы ғаррының тас мүсинге айланып қалыуы, Сыпыра жыраудың үрім-путаксыз өтиулері архаикалық мифтиң жетилискен себепли қубылыу басқышына тән мифлик деталлар.

Улыўма, түркий халықлар, соның ишинде қарақалпақ эпосларының идеялық - эстетикалық дәреги, генезиси болып хызмет еткен, ямаса бул эпикалық дәретпе қахарманларының генеологиялық келип шығыуына байланысly сыйқырлы хәдийсели сюжетлик мотивлер хакқында бундай мысалларды көппеп келтире берiuге болады. Бирақ, усы атап өтилген мысаллар менен соннан келип шыққан жуўмақлардың өзи-ақ бизге жоқарыда атап өтилген

пикирлер менен бирге және бир нәрсени анық рәушан етеди – бул да болса түркий-монғол, араб-парсы халықларындағы бундай сыйқырлы ҳәдийсели сюжетлик мотивлер олардың бир дәректен тарқалғанлығын көрсетиў менен бирге бул мотивлердиң ҳәр қыйлы форма хәм максетлерде берилиўи аты аталған халықлардың ҳәр қыйлы турмыс тәризинен ғана дәрек берип қоймастан, олар арасындағы көп мың жыллық тарийхый, мәдений байланыслардан, бул халықлар арасында жүз берген

руўхый-мәдений, дослық жақынласыўлардан да сыр шертип турады. Ал, бул халықлардың эпик фольклорындағы атлары аталған сыйқырлы ҳәдийсели сюжетлик мотивлер ҳаққындағы жоқарыда биз атап өткен сырт ел алымларының пикирлери болса эпостаныў бойынша келешекте салыстырмалы-типологиялық жоба-усылларда алып барылатуғын үлкен изертлеўлерге дәстиярлы илимий-эстетикалық тийкарлар болып хызмет етери сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Горгут ата. Гадымы туркмен эпосы. —Ашхабад: «Туркменистан», 1990.
2. Жирмунский В. М. Тюркский георический эпос.-Л-М.: «Наука», 1974.
3. Еремина И. Миф и народная песня//Миф. Фольклор. Литература. —Л.: «Наука» Л. О., 1978.
4. Короглы Х. Огузский героический эпос. —М., «Наука», 1976.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. —Алматы: «Ғылым», 1981.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. —М.: «Наука», 1976.
7. Мәржани Ш. Казан хәм Болгар хәлләре турында файдаланылған хәбәрләр. — Казань: «Татарстан», 1989.
8. Нурмухамедов М.К., А.С.Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ туркий фольклоршунослигида ўрганилмаған муаммолардан бири - туркий халқлар, шу жумладан, қарақалпақ эпосларининг пайдо бўлишида, генезисидә ғоявий -эстетик асосларининг бири бўлиб хизмат қилған сеҳрли ҳодисали сюжет мотивларнинг туркий - **муғул**, араб-форс халқларининг оғзаки эпик меросларидаги кўриниши, уларнинг учраши ва хусусиятлари киёсий - типологик усулда ўрганилған. Бу сеҳрли сюжетли мотивларнинг номи кўрсатилған халқларнинг эпик меросларида муштарак сюжетлар шаклида учраши уларнинг бир манбадан келиб чиққанлигидан, бу халқларнинг кўп йиллик тарихий - маданий алоқаларидан, руўхий - маданий яқинлиқларидан дарак бериб туради. Бу ҳақда келтирилған чет эл олимларининг фикрлари эса дастлабки киёсий - типологик тадқиқотлардан дарак бериб туради деган ишончли билан яқунланған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальному вопросу в тюркской фольклористике-изучению мотивов сюжета волшебства как идейно-эстетической основы в зарождении и генезисе каракалпакского эпоса. С помощью сопоставительно-типологического метода выявляются сходства и отличия этих мотивов с этическим наследием устного народного творчества тюрко-монгольских и арабских народов. Существование мотивов сюжета волшебства в эпических произведениях вышеуказанных народов объясняется многолетними историко-культурными связями и духовно-культурной близостью этих народов. Приводятся мнения зарубежных учёных по данному вопросу на основе сопоставительно-типологических исследований.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues of the Turkic folklore the study of the motives of magic plot as an ideological aesthetic basis in the formation and genesis of Karakalpak epos. The use of the comparative-typological method let the author determine the similarities and differences of these motives with the ethic folklore heritage of the Turkic-Mongolian and Arabian-Persian peoples. The presence of the motives of magic plot in the epic works is explained by their historical-cultural connections and spiritual-cultural similarities of the above-mentioned peoples. The article contains the opinion of foreign scholars on the issue under discussion, based on the comparative-typological research works.

ӘМЕТ ШАМУРАТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДА ОБРАЗЛАР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Д.Бекбергенова –филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, ижодий, бадиий тўқима, сюжет, образ, мавзу, муаммо, типология.

Ключевые слова: писатель, творческая индивидуальность, художественный вымысел, сюжет, образ, тема, проблема, типология.

Key words: writer, creative individuality, artistic fiction, plot, image, theme, problem, typology.

Әмет Шамуратов XX әсир қарақалпақ әдеби-ятының көрнекли ўәкили, шайыр, жазыўшы, драматург, дилмаш, жәмийетлик хәм мәмлекетлик ғайраткер. Ол Республикамыздың көп тараўларында, мәмлекетлик лаўазымларда ислеген. Қарақалпақ халқының талантлы жасларын тәрбиялаўда, қарақалпақ зыялыларының өсип шығыўында, алымлар, инженерлер, муғаллимлер, шайыр-жазыўшылар, артистлердиң кәлиплесип раўажланыўына өз үлесин косты, пидайы мийнет етти, меҳир-муҳаббатын берди. Мәмлекетлик искер хәм ғайраткерлер Әмет Шамуратовтың заманласлары болған Қ.Әўезов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов,

М.Дәрибаев, Ә.Өтепов, Н.Жапақов, Р.Қосбергенов, С.Камалов, М.К.Нурмухамедов, Д.Насыровлар менен бирге халықтың мәдениет-ын, көркем өнерин, илимин раўажландырыўға Ыатанның перзенти сыпатында хызмет етти. Бул дәўир қарақалпақ зыялыларының пайда болған, өсип раўажланған тарийхый дәўири болды.

XIX әсир қарақалпақ әдебияты классикалық дәўир әдебияты деп аталады, XX әсир қарақалпақ әдебияты бизиң миллий әдебиятымыздың барлық жанрлары поэзия, проза, драматургия, түрли жанрлық формалар пайда болды, раўажланды хәм кәлиплести. Ә.Шамуратов XX әсир қарақалпақ әдебиятының барлық жанрларының